

Leszek Mrozewicz

Przegrane powstanie, zaprzepaszczona książka

Studia Europaea Gnesnensia 5, 279-294

2012

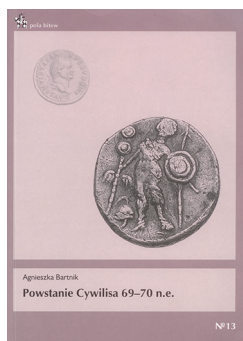
Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE

STUDIA EUROPAEA GNESNENSIA 5/2012

ISSN 2082-5951

Leszek Mrozewicz
(Poznań–Gniezno)

PRZEGRANE POWSTANIE, ZAPRZEPASZCZONA KSIĄŻKA

Agnieszka Bartnik, *Powstanie Cywilisa 69–70 n.e.*, Wydawnictwo INFORTeditions, Zabrze–Tarnowskie Góry 2011, 85 s.

Książka Agnieszki Bartnik miałaby teoretycznie szansę zająć poważne miejsce w polskiej historiografii wczesnego Cesarstwa Rzymskiego. Przede wszystkim dlatego, że dotąd nie dysponowaliśmy żadną monografią o słynnym „roku czterech cesarzy”, nie mówiąc już o powstaniu Cywilisa, bezpośrednio z niego wynikającym. Ale tylko teoretycznie.

Cel pracy autorka zdefiniowała we „Wstępie” (s. 6–7) w sposób dosyć prozaiczny: „chciałam przybliżyć Czytelnikom niezwykle ciekawy okres w historii Imperium Romanum”. Tu podaje też informację o źródłach, z których korzysta (Tacyt, Swetoniusz, Plutarch, Kasjusz Dion; o dalszych, przytoczonych w „Bibliografii”, nie wspomina), oraz informuje o opracowaniach naukowych, które „należałoby wymienić”. Dwa pierwsze rozdziały pracy poświęcone zostały „sytuacji w Imperium Rzymskim w 2. połowie I wieku” (s. 8–18) oraz „rokowi czterech cesarzy” (s. 19–43). Punktem wyjścia rozważań autorki jest objęcie władzy przez Klaudiusza (rok 41), bo „wydarzenia prowadzące do roku czterech cesarzy oraz powstania Juliusza Cywilisa [...] rozpoczęły się wkrótce po zabójstwie cesarza Kaliguli” (s. 8). Dopiero rozdziałem

trzecim autorka nawiązała bezpośrednio do problemu tytułowego: „powstanie Gajusza Juliusza Cywilisa” (s. 44–67), a w ostatnim (czwartym) dokonała „podsumowania powstania” (s. 7) oraz przeprowadziła analizę sytuacji nad Renem i generalnie w państwie po jego zakończeniu („przywrócenie Pax Romana”, s. 68–72). Całość rozważań zamyka krótkie „Zakończenie” (s. 73–74). Formę aneksu przybrały wykazy osób oraz nazw miejscowości (s. 75–80), a na końcu znajduje się zestawienie wykorzystanych źródeł i literatury („Bibliografia”, s. 81–85).

Praca, ogólnie rzecz biorąc, rozczarowuje i na pewno bardzo daleko jej do jakiegokolwiek poważniejszego miejsca w literaturze przedmiotu. Zwróćmy uwagę, że buntowi Batawów poświęcone zostały 24 strony, a więc zaledwie nieco ponad 1/3 tekstu zasadniczego. Reszta to sprawy „okołocywilisowe”. Autorka swymi rozważaniami, bo trudno to nazwać badaniami, nie wnosi nic nowego, pozostaje pod presją narracji głównie Tacyty, nie zadając sobie nawet trudu rozważenia, czy przekazom antycznym możemy, a jeśli tak, to w jakim zakresie, w ogóle ufać. Obraz państwa, który stwarza, jest obrazem z perspektywy miasta Rzymu i dworu cesarskiego, nawet gdy przedmiotem analizy jest sytuacja w prowincjach. Na plus zapisać można podjętą próbę krytyki „poważnego” traktowania idei utworzenia Imperium Galliarum (por. s. 45, 52, 69).

Nawet jeśli autorce nie chodziło o zaprezentowanie jakichkolwiek własnych badań nad epoką, lecz tylko „przybliżenie Czytelnikom niezwykle ciekawego okresu w historii Imperium Romanum” (s. 6), to i tak uznać należy, że jest to usiłowanie całkowicie nieudane. A to dlatego, że praca roi się od błędów, a jej redakcję wydawniczą uznać trzeba po prostu za niechlujną.

Zacznijmy od literatury przedmiotu. Potraktowana została bardzo wybiórczo i daleko autorce do wykorzystania nie tyle wszystkich, ile najważniejszych pozycji z omawianego przez nią zakresu. Wśród autorów, których uznała we „Wstępie” za godnych wymienienia (s. 7), wskazuje wyłącznie, nie licząc starej pracy Eduarda Meyera z roku 1856¹, opracowania angielskojęzyczne², podczas gdy najważniejsza literatura powstała w obszarze języka niemieckiego. Brakuje zalicza-

¹ Der Freiheitskrieg der Bataven unter Civilis, Hamburg.

² P. Greenhalgh, *The Year of Four Emperors*, London 1975; K. Wellesley, *The Long Year A.D. 69*, London 1975; G. Morgan, *69 A.D. The Year of Four Emperors*, Oxford 2006; „do najciekawszych [artykułów] należą”: M.E. Carbone, *The Relief of Castra Vetera in the Revolt of Civilis (a Note of Tacitus Hist. 4. 26.3)*, *Phoenix* 21, 1977, s. 296–298; G.W. Clarke, *The Treveri and the Tribute in Tacitus*, *Historia* 14, 1965, s. 335–341; P.A. Brunt, *Tacitus on the Batavian Revolt*, *Latomus* 19, 1960, s. 117–132.

nych do podstawowych prac Gerolda Walsera³, Adalberta Briessmanna⁴, Haralda von Petrikovitsa⁵, Ralfa Urbana⁶, Wenera Ecka⁷, Gézy Alföldy'ego⁸ czy Thomasa Frankego⁹ – by wymienić tylko najistotniejsze. Autorka nie zna żadnych haseł z Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE) i Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (RGA). Nie uwzględniła książki Nica Roymansa o Batawach, która zapewne całkowicie zmieniałaby jej ocenę tego ludu¹⁰. Znalazły się natomiast w zestawieniu literatury tytuły, które z punktu widzenia omawianego problemu uznać należy albo za drugorzędne, albo całkowicie zbędne. Wśród nich wymienić należałoby książkę Anthony'ego A. Barretta o Agrypinie i Kaliguli¹¹, Adriana K. Goldsworthy'ego o armii rzymskiej w drugim wieku¹², Johna F. Drinkwatera¹³ i Ingemara Königa¹⁴ o uzurpacjach w Galii w trzecim wieku, monografię Pat Southern o Auguście¹⁵, czy bardzo popularną, niemającą żadnego przełożenia na refleksję naukową, książkę Daniela Gazdy o wojnach domowych w Cesarstwie

³ Rom, das Reich und die fremden Völker in der Geschichtsschreibung der frühen Kaiserzeit, Baden-Baden 1951.

⁴ Tacitus und das flavische Geschichtsbild, Wiesbaden 1955 (zwłaszcza rozdział „Der Beginn der flavischen Herrschaft und der Aufstand des Civilis”, s. 84–105, niemniej książka w całości dotyczy problemów poruszanych w recenzowanej pracy).

⁵ Novaesium, Das römische Neuss, Köln–Graz 1957; Die Rheinlande in römischer Zeit mit einem Überblick über die rheinische Urgeschichte, Düsseldorf 1980.

⁶ Der „Bataveraufstand” und die Erhebung des Iulius Classicus, Trier 1985 (Trier Historische Forschungen 8).

⁷ Die Statthalter der germanischen Provinzen vom 1.–3. Jahrhundert, Köln 1985; Köln in römischer Zeit. Geschichte einer Stadt im Rahmen des Imperium Romanum, Köln 2004.

⁸ Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior, Bonn 1968.

⁹ Die Legionslegaten der römischen Armee in der Zeit von Augustus bis Traian, I–II, Bochum 1991.

¹⁰ Ethnic Identity and Imperial Power: the Batavians in the Early Roman Empire, Amsterdam 2004.

¹¹ Agrippina: Sex, Power and Politics in the Early Empire, New Haven 1996; Caligula: the Corruption of Power, Batsford 1989 (przy okazji: z rażącą literówką w tytule: *teh* zamiast *the*, tak samo s. 9 przypis 11, zasada: zaznacz — kopiuje — wklej).

¹² The Roman Army at War 100 BC – 200 AD, Oxford 1996.

¹³ The Gallic Empire: Separatism and Continuity in the North Western Provinces of the Roman Empire A.D. 260–274, Stuttgart 1987.

¹⁴ Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus, München 1981.

¹⁵ Augustus, London 1998, *nota bene* mającą polską edycję: Oktawian August, Warszawa 2003, czego autorka już nie zauważyła.

Rzymskim¹⁶, nie mówiąc już o klasycznych podręcznikach¹⁷. Dodajmy, że sposób sporządzenia bibliografii jest kuriozalny: w polskiej książce autorka odsyła do artykułów w pracach zbiorowych wskazówką [in:]! Czyżby nie wiedziała, że w takiej sytuacji, niezależnie od języka przytaczanego dzieła, stosujemy [w:], niekoniecznie w klamrach?¹⁸ Gwoli sprawiedliwości czyni to przy tytułach obcojęzycznych, ale książka jest przecież adresowana do czytelnika polskiego¹⁹. Drażnią błędy: w pozycjach 16. i 17. chodzi o P.A. Brunta, a nie *Burnta*. Tytuł jego artykułu (poz. 16) powinien brzmieć „Tacitus on the Batavian Revolt”, a nie „and the Batavian Revolt”. Autorka podaje lokalizację tego tekstu w zbiorze prac P.A. Brunta „Roman Imperial Themes” (Oxford 1990) bez informacji o stronach²⁰, nie mówiąc już o tym, że tytuł „zbiorówki” tego samego autora powinien być poprzedzony zaznaczeniem *idem* lub *tenże* czy *tegoż*²¹. Czytelnik nie musi wiedzieć, że „Roman Imperial Themes” to zbiór wcześniejszych prac P.A. Brunta (zob. także s. 50 przypis 34). *Nota bene* na s. 7 w przypisie 14 autorka odsyła do tegoż artykułu, ale w editio princeps z roku 1960²², konsekwentnie z błędem w nazwisku autora (*Burnt*). W poz. 68 bibliografii powinno być „herausg. von J. Fitz”, a nie *herausg. J. von Fitz*, co ma zupełnie inne znaczenie, jeśli chodzi o osobę Jenö Fitz. W poz. 78: Routledge to wydawca, a nie miejsce wydania biografii Wespazjana pióra Barbary Levick²³. W pozycji 80 brak podania stron, na których znajduje się artykuł Ireneusza Łucia w pracy zbiorowej o zamachach stanu²⁴. Podobnie jest w przytaczanej już bibliograficznej pozycji 87; tutaj dodatkowo razi błąd językowy (*zur der* Geschichte – sic!), a czytelnik nie dowie się, że zacytowany artykuł to rozdział książki tego samego autora (s. 123–127). Dlaczego zaś *München* Agnieszka Bartnik zamieniła na *Munich* — pozostanie jej

¹⁶ Wojny domowe w Imperium Romanum, Warszawa 2008.

¹⁷ M. Jaczyniowska, Dzieje Imperium Romanum, Warszawa 1995; M. Cary, H.H. Scullard, Dzieje Rzymu, Warszawa 1992, 2000.

¹⁸ [w:] stosuje przy tytułach polskich, co tym bardziej wypada kuriozalnie.

¹⁹ Zob. jednak poz. 87: E. Meise, Die Berichte der antiken Quellen über Messalina, [w:] [sic!] Untersuchungen *zur der* [sic!] Geschichte *de* [sic!] julisch-claudischen Dynastie, *Munich* [sic!] 1969, z tymi samymi błędami na s. 9 przypis 10.

²⁰ Tak samo w poz. 14, 87, 105.

²¹ Dotyczy to samo poz. 87 bibliografii.

²² Latomus 19, 1960, s. 117–132.

²³ B. Levick, Vespasian, London–New York 1999.

²⁴ I. Łuć, Udział gwardii pretoriańskiej w zamachach stanu w 69 i 193 r. n.e., [w:] A. Sołtysiak (red.), Zamach stanu w dawnych społecznościach, Warszawa 2004, s. 133–147.

tajemnicą²⁵. W polskiej książce jedyną możliwością było, obok oryginału, użycie formy Monachium. W poz. 93 Wiesbaden przekształciło się w *Weisbaden*, w poz. 95 zamiast *di vindice* powinno być „di Vindice”²⁶, nie mówiąc już o braku odesłania do odpowiednich stron, na których artykuł się znajduje (w czasopiśmie „Epigraphika”). Pozycje 96 i 97 uległy zdublowaniu (powtórzeniu), przy czym daty w tytule książki obejmują lata 6–74 (a nie 66–74), natomiast w pozycji 103 tytuł książki Artura Solariego to „L’Impero Romano”, a nie *Limperio Romana*. Przy artykule S.E. Stevensa (poz. 105) znowu zabrakło podania stron artykułu, zamieszczonego w pracy zbiorowej, a tytułowa postać artykułu Ronalda Syme’a (poz. 109) to *Vestricius Spurrina*, a nie *Vestricus Spurrina*.

Nie najlepsze refleksje ogarniają recenzenta, jeśli chodzi o pracę autorki ze źródłami. Nie można zrozumieć, dlaczego w pewnych przypadkach podaje ich edycje polskojęzyczne, a w innych nie. Z zestawienia wydawnictw źródłowych (s. 81) nie dowiadujemy się nic o istnieniu polskich przekładów tekstów Cezara („Wojna galijska”)²⁷, Pliniusza Starszego²⁸, Eutropiusza²⁹, Józefa Flawiusza³⁰ czy Pomponiusza Meli³¹. Odsyłanie czytelnika do angielskiego przekładu dzieł Józefa Flawiusza wystawia autorce fatalne wprost świadectwo. Jakby nie znała ich polskiej edycji! Deklaruje, że pragnie „przybliżyć Czytelnikom niezwykle ciekawy okres w historii Imperium Romanum”, ale chyba nie przez kalkę języka angielskiego! Jeśli chodzi natomiast o informację o edycji tekstów oryginalnych, to nie za bardzo wiadomo, dlaczego Tacytowe „Roczniki” (*Annales*) podaje w wydaniu E. Koestermanna (poz. 5), a „Dzieje”

²⁵E. Meise, *Untersuchungen zur Geschichte der Julisch-Claudischen Dynastie*, München 1969.

²⁶Tak samo przypis 63 na s. 17.

²⁷Wojna galijska, przełożył i opracował E. Konik, Wrocław 1978.

²⁸Pliniusz Starszy, *Historia naturalna* (wybór), przekł. i komentarz Irena i Tadeusz Zawadzcy, Wrocław 1961.

²⁹Brewiarium od założenia Miasta, przekł. P. Nehring, B. Bibik, [w:] *Brewiaria dziejów rzymskich*, Warszawa 2010; także Paweł Diakon, *Historia rzymska. Historia Longobardów*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył I. Lewandowski, Warszawa 1995, s. 4–97 (tekst Eutropiusza).

³⁰Dawne dzieje Izraela, przekł. pod red. ks. Eugeniusza Dąbrowskiego, Poznań 1962; *Wojna żydowska*, przekł., wstęp i komentarz J. Radożycki, Poznań 1980.

³¹Pomponiusz Mela, *O położeniu świata*, przekł. M. Golias, [w:] M.S. Bodnarski (red.), *Geografia antyczna*, Warszawa 1957, s. 189–244; przekład ten w poprawionej redakcji powtórzony został w wydaniu: Pomponiusza Meli *Chorografia, czyli Opisanie kręgu Ziemi*, S. Szarypkin, K.T. Witczak (red.), Piotrków Trybunalski 2011, s. 36–173.

(Historiae) i „Germanię” w edycji C. Halma (poz. 16)³². W przypadku ostatnim wielkim grzechem niedopatrzenia jest nieznanostwo najnowsze polskie wydanie „Germanii”, w wersji bilingwalnej, ze znakomitym komentarzem Jerzego Kolendo³³. Edycja „Roczników” Tacyta umieszczona jest w poz. 5 zgodnie z układem alfabetycznym: Corneli(i) Taciti *Annales*...; w poz. 16 (również zgodnie z alfabetem): Taciti Corneliae *Historiarum*..., w poz. 17 natomiast: Taciti Corneliae *Germaniae*... Dotyczy to także Swetoniusza: polska edycja (poz. 9) umieszczona jest pod literą G (Gajusz Swetoniusz Trankwillus), oryginalna (poz. 15) pod literą S (Suetonius Tranquillus). Za coś takiego student na seminarium licencjackim otrzymałby solidną reprimendę! Warto autorce zwrócić uwagę, że Gajusz to odpowiednik naszego imienia, dokładnie tak, jak Agnieszka³⁴. Możemy tylko domyślać się, co kierowało autorką, aby, jeśli chodzi o Kasjusza Diona, obok edycji U.P. Boissevaina (poz. 3) zamieścić wydanie Loeba w tłumaczeniu E. Cary’ego, gdyż Agnieszka Bartnik w żadnym miejscu swojej książki nie uzasadnia przyczyn uwzględnienia w bibliografii tych dwóch (różniących się!) edycji. Dla porządku zauważmy, że również i Kasjusz Dion (Cassius Dio) raz jest umieszczony pod literą C (Cassius Dio), a następnie D (Dio Cassius). W pozycji 4. znajdujemy błąd przy opisie Corpus Inscriptionum Latinarum: nie *Cosilio*, lecz *Consilio*. Prosopographia Imperii Romani (poz. 14) nie jest wydawnictwem źródłowym. Na dodatek autorka przytacza edycję pierwszą ze schyłku XIX wieku, którą niemal już całkowicie zastąpiła o wiele bogatsza editio altera³⁵. Listę wydawnictw źródłowych (poz. 21) zamyka wybór inskrypcji rzymskich z terenu Brytanii, autorstwa A.R. Burna³⁶. Dziwi jednak, że w zestawieniu nie pojawiła się, zamiast lub

³²E. Koestermann, P. Corneliae Taciti libri qui supersunt, tom I: Ab excessu divi Augusti (*Annales*); tom II, fasc. 1: *Historiarum libri*; fasc. 2: *Germania, Agricola, Dialogus de Oratoribus*, Leipzig, Teubner, 1960–1962.

³³Publiusz Korneliusz Tacyt, *Germania*, przeł. T. Płóciennik, wstęp i komentarz J. Kolendo, Poznań 2008 (*Fontes Historiae Antiquae X*).

³⁴Znalazło to odzwierciedlenie również w „Wykazie osób” (s. 75–80): sporządzony jest on alfabetycznie, ale w ten sposób, że — dla przykładu — Gajusza Juliusza Windeksa (Caius Iulius Vindex) należy szukać pod ‘Gajusz’, a nie ‘Juliusz’, Lucjusza Cezeniusza Petusa (Lucius Caesennius Paetus) pod ‘Lucjusz’, a nie Cezeniusz (do tego imienia – u Agnieszki Bartnik jako ‘Cesseniusz’ — zob. komentarz niżej), natomiast Marka Antoniusza Primusa (Marcus Antonius Primus) pod Marek, a nie Antoniusz itp., a więc pod ich imieniem własnym (praenomen), a nie nazwiskiem rodowym (nomen gentile), jak należałoby tego oczekiwać.

³⁵*Prosopographia Imperii Romani, saeculi I. II. III., iteratis curis edidit E. Groag, A. Stein, L. Petersen, K. Wachtel, M. Heil, W. Eck, J. Heinrichs, adiuvantibus K.-P. Johne, L. Vidman, M. Horster, A. Kriechhaus, A. Storbach, Berolini-Lipsiae–Novi Eboraci 1933–2009.*

³⁶A.R. Burn (red.), *The Romans in Britain — an Anthology of Inscriptions*, Oxford² 1969.

obok tej antologii, bardzo ceniona praca R.G. Collingwooda i R.P. Wrighta³⁷. To dla niej w literaturze naukowej zarezerwowany został skrót RIB, a nie dla książki A.R. Burna, jakby wynikało z informacji autorki. Lektura „Powstania Cywilisa” pozwala jednak nabrać przekonania, że Agnieszka Bartnik zna opracowanie Collingwooda/Wrighta, ale w jakiś przedziwny sposób „przemieszała” je z antologią A.R. Burna.

Do takiej konkluzji skłania kuriozalny przypis 7 na s. 70: „Romans in Britain: An Anthology of Inscriptions, by A.R. RIB, Oxford 1969, Burn 100; zob.: CIL XVI, 69”. W pełni wychodzi tu niefrasobliwość autorki: oto autorem antologii stał się jakiś tajemniczy A.R. RIB, a obok pojawia się nieokreślony bliżej Burn 100. Oczywiście chodzi o A.R. Burna, liczba 100 odsyła nas do jego wyboru źródeł (dyplom wojskowy z roku 122), tyle że w zestawieniu źródeł autorka skrótu „Burn” nie podaje, natomiast przy tytule książki Burna pojawia się [RIB]. A że pod RIB należy jednak, w ujęciu Agnieszki Bartnik, rozumieć pracę R.G. Collingwooda i R.P. Wrighta „The Roman Inscriptions of Britain” przekonują cytowania w następnych przypisach (8–13), bo do niej odnoszą się przywoływane w nich numery inskrypcji. Ale Agnieszka Bartnik nigdzie tej książki *expressis verbis* nie wymienia, ani w tekście, ani w wykazie wydawnictw źródłowych. Świadczy to tylko o tym, że zupełnie nie panuje nad swoim warsztatem pracy³⁸.

Na początku każdego rozdziału Agnieszka Bartnik zamieściła — jako motto — cytaty ze źródeł: w trzech przypadkach z „Dziejów” Tacyta, raz ze Swetoniuszowej biografii Wespazjana. Tylko ostatni fragment nie zawiera błędów; por. s. 8 (początek rozdziału pierwszego), Tac. hist IV 3:

laetus et spei certus, quippe sumpta per Gallias Hispaniasque *Civilian* arma, motis ad bellum *Germanis*, mox *Illyrica*, postquam Aegyptum Iudaeam *Suriamque* et omnis provincias exercitusque lustraverant, velut expiato *terrarium* orbe cepisse *firem* videbantur.

poprawnie: laetus et spei certus, quippe sumpta per Gallias Hispaniasque *civilia* arma, motis ad bellum *Germaniis*, mox *Illyrico*, postquam Aegyptum Iudaeam *Syriamque* et omnis provincias exercitusque lustraverant, velut expiato *terrarium* orbe cepisse *finem* videbantur.

s. 19 (początek rozdziału drugiego), Tac. hist. I 4:

Finis Neronis ut laetus primo gaudentium *impetus erat*, ita varios motus animorum non modo in urbe apud patres aut populum aut *urbem* militem, sed omnes

³⁷The Roman Inscriptions of Britain, I. Inscriptions on Stone, by R.G. Collingwood, R.P. Wright, Oxford 1965.

³⁸Dla porządku dodajmy, że dwukropek po „zob.” jest całkowicie zbędny.

legiones ducesque conciverat, *evulgato Imperii arcane*, posse principem alibi quam Romae fieri.

poprawnie: finis Neronis ut laetus primo gaudentium impetu fuerat, ita varios motus animorum non modo in urbe apud patres aut populum aut urbanum militem, sed omnis legiones ducesque conciverat, *evulgato imperii arcano* posse principem alibi quam Romae fieri.

s. 44 (początek rozdziału trzeciego), Tac. hist. IV 54:

Audita interim per Gallias Germaniasque mors Vitellii *duplicaverant* bellum. nam Civilis ommissa *dissimulatione* in populum Romanum ruere, Vitellianae legions vel externum servitium quam imperatorem Vespasianum malle. Galli sustulerant animos, eandem ubique exercituum nostrorum fortunam *nati*.

poprawnie: Audita interim per Gallias [et] Germaniasque mors Vitellii *dupli-*
caverat bellum. nam Civilis ommissa *dissimulatione* in populum Romanum ruere, Vitellianae legiones vel externum servitium quam imperatorem Vespasianum malle. Galli sustulerant animos, eandem ubique exercituum nostrorum fortunam *rati*³⁹.

„Przespacerujemy” się teraz po całej książce, przy czym pomijam usterki interpunkcyjne, składniowe i stylistyczne. Jest ich co niemiara, więc jedynie omawiając błędy rzeczowe, przy okazji „przybliżam czytelnikowi” kilka reprezentatywnych przykładów:

s. 8 — przypis 5: „był wnukiem Liwi” → Liwii;

s. 10 — „Israel in Revolution 66–74” → 6–74;

s. 11 — setnik (dwukrotnie) to oczywiście centurion, autorka niewolniczo podąża za przekładem pism Tacyta pióra Seweryna Hammera, taka „staropolonizacja” jest niedopuszczalna; znajdziemy ją także w terminie „rota jazdy”; zob. *curiosum* na tej samej stronie: „Nakazał także utrzymywanie stanu gotowości dwóm *władcą...*” [sic!]; przypis 26 (tak samo s. 12 przypis 31): „à l'égard de Rome — d'Artaban í Vologése” → à l'égard de Rome — d'Artaban à Vologèse;

s. 12 — „po kolejnym konflikcie z Wologesem I” — powinno być z Wologezesem (tak też dalej na tej samej stronie, por. s. 80) lub Wologesesem; „w latach 65 i 66 doszło do wizyty króla armeńskiego w Rzymie” — była tylko jedna wizyta, w roku 66; przypis 32: „Die Orientalpolitik des Kaisers Nero” → Die Orientpolitik des Kaisers Nero, należy także zaznaczyć, że jest to oddzielna monografia (Beiheft) w ramach serii, towarzyszącej czasopismu Klio;

³⁹Wszystkie poprawione cytaty podałem według edycji: P. Cornelii Taciti libri qui supersunt, edidit E. Koestermann, tom II, fasc. I: Historiarum libri, Teubner, Leipzig 1969.

s. 13 — Tinkomiusz (tak też w „Wykazie osób”, s. 79) czy Tinkommiusz?; *Camulodunum* pisałbym *Kamulodunum* (skoro Tinkomiusz...), tak przyjęte jest w literaturze polskiej; przypis 43: „Legion [...] II Augusta ze Strasbourga, XIV Gemina [sic! — gemina] z Mainz, a XX Vitrix [sic! — victrix] z Nauss [sic! — Neuss] → z Argentorate (Strasburg) [...] z Mogontiacum (Moguncja, Mainz) [...] z Novaesium (Neuss);

s. 14 — „gubernator prowincji Pannonii” → poprawnie: „namiestnik prowincji Panonii”; termin ‘gubernator’ jest kalką języka angielskiego, w literaturze polskiej w odniesieniu do Rzymu używamy ‘namiestnik’ (por. także s. 21); „część auxiliów [...] które umiały pływać” — umiające pływać *auxilia*, no, no...; przypis 46: [*Caesari*] → [*Caisari*]; [*pa]triae*] → [*pa]triai*]; *reges Brit[annorum]* XI *d[evictos sine] / ulla ictur[a in deditionem acceperit]* → *d[iebus paucis sine] ulla iactur[a devicerit et regna eorum]*; [*trans oceanum*] → [*trans Oceanum sitas*]; przypis 49: „of the Leicester” → of the Leicester;

s. 15 — mapa „Rozmieszczenie legionów rzymskich w 2 poł. I w. n.e.”: legio VII *Claudiana*, legio XI *Claudiana* → *Claudia*;

s. 16 — „zgodnie z tekstem Tacyta legion został rozbity, a piechota wyróżniona [sic! — LM]” — czyli piechota nie wchodziła w skład legionu, dobrze rozumiem?: autorka nie może wyzwolić się od stylistyki przekładu Seweryna Hammera;

s. 17 — ROMA *VITRIX*, poprawnie → ROMA *VICTRIX*; przypis 70: *Studia Calssica*, poprawnie → *Studia Classica*;

s. 18 — „Przez prawie pół wieku zabezpieczenie przed wybuchem wojny domowej stanowiła surowa dyscyplina, którą August przywrócił w armii rzymskiej”. — gratuluję autorce niezwyklej tezy; przy wyliczeniu buntu różnych ludów w pierwszym wieku — „Żydów, Florusa i Sakrowira w Galii czy Budikki w Brytanii” — brak wzmianki m.in. o powstaniu panońsko-dalmatyńskim (6–9) i buntach plemion trackich; przypis 18: *Lentulus Gentulicus* → *Gaetulicus*;

s. 20 — „liczny udział wojska w spisku Pizona”: ciekawe, które z legionów wystąpiły po stronie spiskowców; przypis 7: odesłanie do pracy D. Gazdy, *Wojny domowe w Imperium Rzymskim*, Warszawa 2008 (do zdania: „Niedługo po powrocie cesarza z Grecji doszło do buntu, na czele którego stanął namiestnik Galii Lugduńskiej, Gajusz Juliusz Windeks”), kompromituje autorkę, przy tym sposób odesłania jest taki, jakby to ktoś inny (nie D. Gazda) pisał o roku czterech cesarzy; przypis 10: rozdział z pracy R. Urbana (*Gallia rebellis. Erhebungen in Gallien in [sic! — im] Spiegel antiker Zeugnisse*, Stuttgart 1999, s. 39–45) pt. „Die Revolten des Iulius Florus und des Iulius Sacrovir” przytoczony został jak coś całkowicie odrębnego;

s. 21 — *cursus honorum* jest rodzaju męskiego, a nie nijakiego („*cursus honorum* przebiegało niezwykle szybko”); tak samo przypis 17: „Rzymskie *cursus honorum*

czyli przebieg kariery urzędniczej”; „Hiszpania Terrakońska”, poprawnie → Hiszpania Tarrakońska; przypis 14: Suet. Galba 3 → powinno być Galba 2;

s. 22 — zupełnie niezrozumiale brzmi zdanie „Przekształcił legion I Adiutrix [sic! → adiutrix] na zwykłą formację oraz dokonał jego decymacji”: nie za bardzo wiadomo, co autorka rozumie pod pojęciem „zwykłej formacji”, wygląda na to, że dla niej było to coś innego niż legion; problematyczna jest też kwestia decymacji: w żadnym ze źródeł, w których mowa jest o decymacji z rozkazu Galby, nie pojawia się legion I adiutrix (Tac. hist. I 6, 2 i 37, 3; Suet. Galba 12, 2; Plut. Galba 15, 3–4, Cass. Dio LXIV 3, 2); Swetoniusz mówi np. o *classarii*, czyli marynarzach, Kasjusz Dion o żołnierzach gwardii pretoriańskiej; jeśli zaś uwierzymy Kasjuszowi Dionowi, który dobrze znał realia panońskie, ponieważ był namiestnikiem Panonii Górnej, a legiony I i II adiutrices stacjonowały właśnie w prowincjach panońskich, twórcą legionu I adiutrix był cesarz Galba: trudno więc założyć, że utworzył, a następnie natychmiast zdziesiątkował legion⁴⁰, byłoby to całkowicie absurdalne; przypis 23: Suet. Galba, 5 → powinno być Suet. Galba 12;

s. 25 — „zwolniono [...] Antoniusza Nazona” → Antoniusza Nazona; słup milowy „prze [sic!] świątyni Saturna” → przy świątyni lub przed świątynią;

s. 26 — „Natomiast armia germańska, licząca na to, że łatwo *narzucą* [sic! — LM] swego kandydata” → że łatwo narzuci...; „plemienia *Rholoxlanów*” → plemienia o nazwie ‘Rholoxlani’ nie było, lecz (łac.) Roxolani, po grecku Rhoxolanoi, po polsku → Roksolanowie; por. s. 71: „Rholoxlanowie”;

s. 27 — „oddział *silijski* przeszedł na stronę Witeliusza”; „oddział *silijski* zabezpieczył Lombardię”: nie dowiemy się z książki, co to za tajemniczy „oddział silijski”; czytelnik, któremu autorka pragnie „przybliżyć [...] niezwykle ciekawy okres w historii Imperium Romanum”, niekoniecznie musi wiedzieć, co to za formacja; a mowa jest o ala Siliana, czyli oddziale jazdy wojsk pomocniczych; Tacyt wymienia go w „Dziejach” dwukrotnie (I 70; II 17); „do Rhaeti” → do Recji; „u stóp Alp Maritime” (tak samo s. 78) → Alpes Maritimae; w pełni po polsku: u stóp Alp Nadmorskich;

s. 28 — przypis 43: „Na temat *Vestricusa* zob. R. Syme, *Vestricus Spurina*” → Vestriciusa, Vestricius Spurinna;

s. 29 — „niepowodzenie zaważyło na *morele* [sic!] armii” → na morale armii; Legion XIII Claudiana → poprawnie legion XIII *gemina*⁴¹: nie było legionu XIII

⁴⁰E. Ritterling, Legio (I adiutrix), RE XII (1925), s. 1381.

⁴¹Ritterling, Legio (XIII gemina), s. 1710–1727.

Claudiana, absolutny błąd!; (legion) XIV = legio XIV gemina⁴²; każdy legion poza numerem miał także nazwę własną, której należy używać, zwłaszcza że numery legionów mogły się powtórzyć;

s. 29 — Otho, podczas gdy na s. 30 → Otho; autorka powinna rozstrzygnąć, której wersji (konsekwentnie) będzie się trzymać, opowiadam się za Otho lub nawet Oton;

s. 30 — „Oddziały Othona walczyły... Ugięły się dopiero...” → przykład niezgodności gramatycznej: oddziały... Ugięły się...

s. 31 (mapa) — wszystkie nazwy miejscowości i prowincji wypisane są po łacinie, tylko Rzym nie → Rome;

s. 32 — legion XIII Claudiana → błąd jak na s. 29: legion o takiej nazwie nie istniał; przypis 50: *á l'égard, á Vologése* → *à l'égard, à Vologèse*;

s. 33 — przypis 50: „Bezeihungen” → Beziehungen; „*Aufstieg und Niedergang der romischen Welt*” → *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*;

s. 34 — legio VII Claudiana, legio XI Claudiana → poprawnie legio VII Claudia (tak na s. 72), legio XI Claudia; co prawda u Tacyty, jeśli chodzi o pierwszy z tych legionów, pojawia się forma Claudiana⁴³, ale powszechną, poświadczoną epigraficznie, jest nazwa legio VII Claudia; w przypadku drugim mamy do czynienia tylko z wersją Claudia⁴⁴; Wediusz Aquila → Wediusz Akwila (jeśli decydujemy się na wersję polską, to konsekwentnie, nie tworzymy hybryd);

s. 35 — „w kierunku *Cermony*” → w kierunku Cremony (lepiej dla całości tekstu przyjąć wersję polską: Kremona);

s. 36 — „legion VII Galbiana poniósł ogromne straty. W pierwszym ataku stracili...”; „oddział odparł nieprzyjaciela, jednak po pewnym czasie zmuszeni byli się wycofać” → niezgodność gramatyczna: legion ... stracił; oddział ... zmuszony był;

s. 38 — „do Ravenny” → do Rawenny; jeśli w tradycji utrwalona jest pisownia polska, to nie ma sensu ‘na siłę’ stosowanie wersji łacińskiej; por. s. 80: Ravenna — Rawenna;

s. 40 — „a także przeniósł (Witeliusz) wielu *barbarzyńców* [sic! — LM] na prawo łatyńskie, a nawet przyznał dużej grupie obywatelstwo rzymskie” → termin ‘barbarzyńca’ odnosił się do ludów spoza granic Imperium Romanum, z którymi zawierano traktaty (foedera); taki traktat (foedus) mógł Witeliusz zawrzeć na

⁴²Ibidem, s. 1727–1747.

⁴³Tac. hist II 85; III 9, 21, 27; por. Cass. Dio LV 23: Klaud...eion.

⁴⁴Zob. Ritterling, Legio (VII Claudia, XI Claudia), s. 1628, 1705.

przykład z plemionami germańskimi; prawa latyńskie (ius Latii, niepełne prawo obywatelstwa rzymskiego) nadawano w owym czasie mieszkańcom prowincji, wobec których nie stosowano już negatywnego określenia ‘barbarzyńca’; Tacyt w odniesieniu do tych, którym Witeliusz przyznał ius Latii, używa słowa *externi* (Hist. III 55: foedera sociis, Latium externis dilargiri), pod którym należy rozumieć nieposiadających obywatelstwa rzymskiego mieszkańców państwa; nie dysponujemy natomiast żadnym przekazem źródłowym, który by dowodził, co sugeruje Agnieszka Bartnik, nadania przez Witeliusza komukolwiek pełnego obywatelstwa rzymskiego (civitas Romana), jak uczynił to np. Oton (Tac., hist. I 78)⁴⁵;

loc. cit. — „przybyły ciężko uzbrojone legiony” → czy były legiony lekko uzbrojone?

s. 41 — „Plan Rzymu w I w. n.e.” → dziwny to plan z pierwszego stulecia Cesarstwa, skoro widnieją na nim termy Karakalli, łuk Dioklecjana, łuk Hadriana, Mauzoleum Hadriana, termy Trajana, Forum Trajana, termy Decjusza...

s. 42 — „Antoniusz rozpoczął” → Antoniusz Primus rozpoczął;

s. 43 — „*Latem 70 roku do Rzymu przybył Wespazjan...*”; por. s. 70: „Ostatecznym zakończeniem roku czterech cesarzy było przybycie do Rzymu, *jesienią 70 roku, Wespazjana*”; rozbieżność dosyć duża; nie ma jednak wątpliwości, że adventus Wespazjana do Rzymu odbył się jesienią 70 roku; ścisłe ustalenie daty spotyka się nauce z pewną kontrowersją, ale na ogół przyjmuje się, że nastąpiło to w październiku lub listopadzie roku 70; skrajny pogląd głosi Barbara Levick (Vespasian, London–New York 1999, s. 91), której zdaniem moment pojawienia się Wespazjana w Mieście to „the end of September”; Stefan Pfeiffer (Die Zeit der Flavien, Darmstadt 2009, s. 14) proponuje październik, podobnie też Dietmar Kienast (Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, Darmstadt² 1996, s. 108); w znakomitym komentarzu do dzieła Kasjusza Diona za połowę listopada opowiedział się Charles L. Murison [Rebellion and Reconstruction. Galba to Domitian. An Historical Commentary on Cassius Dio’s Roman History, Books 64–67 (A.D. 68–96), Atlanta 1999, s. 149]; zastanawia niefrasobliwość Agnieszki Bartnik, która w niewielkim objętościowo dziele głosi (i akceptuje!), dwa zupełnie rozbieżne poglądy, przy czym można sądzić, że ten pierwszy przejęła,

⁴⁵Zob. w tej kwestii artykuł M. Zimmermanna, Galba und die Verleihung des Ius Latii an ‘ganz Spanien’ durch Vespasian, [w:] Fremde Zeiten. Festschrift für Jürgen Borchardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden, hrsg. von F. Blakolmer et alii, Bd. II, Wien 1996, s. 243–252, zwłaszcza 243–244.

chyba bez większej refleksji, z przywołanej już tu książki D. Gazdy, który wjazd Wespazjana do Rzymu datuje na czerwiec 70 roku⁴⁶;

s. 44 — przypis 3: „Cassi Dionis Cocceiani, Historiarum Romanorum quae supersunt, ed: U.P. Boissevain, vol. 1–3, Berlin 1895–1901; DION., LXIII, 22, 1–2” → pytanie, dlaczego autorka podaje w pełnym brzmieniu edycję Boissevaina, a następnie zamieszcza skrót, który odnosi się zarówno do wydania tego, jak i Loeba (zob. s. 81); jeśli chciała wskazać, że chodzi jej właśnie o tę edycję, to dlaczego w innych miejscach, przy przywoływaniu Kasjusza Diona, nie zaznacza, o którą wersję chodzi (por. e.g. s. 20, 38, 50, 52); dlaczego po DION postawiona jest kropka? Dion to pełne imię, a nie skrót; po ed(idit) stawiamy kropkę, a nie dwukropkę; równie nieracjonalnie postąpiła autorka na s. 56, przypis 60: „Prosopographia Imperii Romani Saec. I, II, III ed.: [sic!] E. Klebs, H. Dessau, P. Von Rohden, t. 1–3, Berlin 1897–19898; PIR¹, F, 57” → po co więc wprowadziła skrót (s. 81)?, trudno to komentować, zwłaszcza że nielogiczność ta powtarza się w pracy wielokrotnie; poza tym P. von Rohden;

s. 45 — przypis 5 — K. Welesley → K. Wellesley;

s. 46 — mapa „Plemiona celtyckie w Galii w I w. n.e.” → problem polega na tym, że mapa pokazuje sytuację z okresu podboju Galii przez Cezara (58–51 przed Chr.): zaznaczone są na niej miejsca i podane daty wszystkich najważniejszych bitew z tego okresu;

s. 48 — „Germańskie plemię Batawów, zamieszkujące ujście Renu, należało do wojowniczego ludu Chattów” → od kilkudziesięciu lat Batawowie nie mieli już nic wspólnego z Chattami; w obręb ujścia Renu przesunęli się między rokiem 55 a 12 przed Chr., podczas gdy Chattowie pozostali na terenie Hesji; *Hesse-Nassau* → to nazwa w języku angielskim, po niemiecku: *Hessen-Nassau*, była to prowincja pruska, utworzona w roku 1868, istniała do roku 1944, dzisiaj Hessen, Hesja, główne miasta to Frankfurt nad Menem, Kassel, Marburg, Getynga; *Waldeck* → to jeden z północnych powiatów Hesji, dzisiaj Waldeck-Frankenberg; (Batawowie) „ze względu na długie walki plemienne, zmuszeni byli przenieść się na niezamieszkałe tereny *nad Górnym Renem*” → nad Dolnym Renem; przypis 22 „Journal of Roman...” → przedziwny skrót tytułu czasopisma, którego autorka wcześniej nie wprowadziła (użyty tylko raz); w literaturze fachowej „The Journal of Roman Studies” skracany jest w postaci JRS i jest to dla wszystkich czytelne; „Rok 69 otworzył tzw. rok czterech cesarzy [...] zamknięty *tryumfem* Wespazjana z grudnia 69” →

⁴⁶Gazda, s. 196: „W czerwcu 70 roku n.e. do Rzymu wkroczył Wespazjan (69–79) i przejął pełnię władzy”.

miejmy nadzieję, że nie chodzi autorce o celebrację triumfu w sensie rzymskim, tylko o ostateczne zwycięstwo Wespazjana;

s. 49 — „Wśród legionów, które pozostały w Galii, przeważali żołnierze z auxiliów” → jakiś dziwny skrót myślowy, który sugeruje, że milites auxiliarii wchodzili w skład legionów...

s. 51 — „*M.in.* Sarmaci i Dakowie mieli oblegać *zimowiska legionów* w Mezji...” → Między innymi Sarmaci i Dakowie, nie zaczyna się zdania od skrótu; ‘zimowiska legionów’ to oczywiście przekład Seweryna Hammera, wyrażenie Tacyty (hist. IV 54,1: *hiberna circumsideri*) jest całkowicie literackie; obozy wojskowe miały już wówczas charakter stały (całoroczny), poza tym Tacyt wcale nie mówi wprost o twierdzeniach legionowych, w tym wypadku (Panonia i Mezja) chodziło raczej o garnizony wojsk pomocniczych (*auxilia*); „wojska posłuszne wodzowi Batawów zajęły ziemie nad Dolnym Renem. Następnie *rozpoczęły* obleganie *Castra Vetera*” → wojska [...] rozpoczęły; przypis 43: (*legio*) *V Alaude* → *Alaudae*;

s. 52 — „Śmierć Witeliusza oraz zamordowanie Hordeoniusza Flakkusa [...] spowodowało” → spowodowała lub spowodowały;

s. 52, 56 — „*Colonia Agrippinensium*” → *Agrippinensium* (por. s. 56, 59, 80, gdzie poprawnie);

s. 57, 63 — „*Kannienfatowie*”, s. 67 — „*Kaninefantów, Kaninefatowie*”; s. 68 — „*Cannenfatowie*”; s. 75 — „*Kanniefatów; Canninefatów*” → Tac. hist. IV 15, 1–2: *ad Canninefates, in Canninefatibus*, po polsku: *Kaninefatowie*;

s. 58 — „*Aquilius*” → *Aquilius*; „oddział *batwaskiej* jazdy” → *batawskiej*;

s. 59 — „*Castra Vetera, która została zbudowana [...] nie była łatwa* do obrony” → *Castra Vetera, które zostały zbudowane ... nie były łatwe* do obrony”: *castra* to liczba mnoga;

s. 59, 60 — *Gedluba* → *Gelduba* (por. s. 80);

s. 61 — „Przeciwnie temu były legiony [...] *Chcieli oni...*” → *Chciały one*;

s. 62 — „kilka mil od *Vertery*” → od *Vetery*, ze względu na to, że *Vetera* (*vetus, -eris*) to liczba mnoga, lepiej nazwy tej, jeśli stosujemy ją w wersji łacińskiej, w polskim tekście nie odmieniać, jeśli stosujemy ją w wersji łacińskiej: od *Vetera*, lub — konsekwentnie — pisać: od *Weter*; „*Kalssykus*” (tak samo na s. 76) → *Klasykus*; „po *Basileę*” → po *Bazyłę*; „*Cologne*” (tak samo na s. 67) → to nazwa francuska i angielska!, po niemiecku *Köln*, po polsku *Kolonia*, a chodzi oczywiście o rzymską *Colonia (Claudia Ara) Agrippinensium*; por. s. 80: *COLOGNE/COLONIA CLAUDIA ARA AGRIPPINENSIVM* → tutaj nazwa *Cologne* potraktowana została jak nazwa antyczna [sic!], zamienna z *Colonia Agrippinensium*;

s. 64 — „*Vitrix*” (także s. 67) → *victrix*; „*kohorta retyjska*” → *retycka*;

s. 67 — „*przewieść*” → *przewieźć*;

s. 68 — „wystawiając 17 000 uzbrojonych *mę*” → *mę*(żczyzn?), *mę*(żów?); przypis 3 — *Auspiciis Imperatori Caesarius Domitiani*” → *Imperatoris Caesaris*; *opulentissima* → *opulentissima*;

s. 70 — *Marcusa Aurelius Quirynusa* → jeśli już, to *Marcusa Aurelius Quirynusa*, ale lepiej, ponieważ autorka spolszcza imiona łacińskie, *Marka Aureliusza Kwirynusa*; „pobyt kohort lingońskich w *Bretanii*” → Brytanii; „w II–III wieku stosunki między cesarstwem a plemieniem Lingonów układały się prawidłowo i obie strony wywiązywały się ze zobowiązań sojusznicznych” → zdanie to jest tak absurdalne, że nie wymaga komentarza; podobnie rzecz ma się z założeniem, że w II–III wieku w *cohortes Lingonum* nadal służyli Lingonowie; przypis 7 → zob. wyżej; przypis 14: *CIL VIII 1195* → *CIL VII 1195*;

s. 71 — „W połowie sierpnia [roku 70] cała Jerozolima była w rękach Rzymian. Tytus świętował zwycięstwo i zdobycie Jerozolimy przez trzy dni” → jest to błąd, którego prąródłem jest relacja Kasjusza Diona (LXV 6–7): z zachowanego fragmentu można odnieść wrażenie, że zdobycie Świątyni było jednoznaczne z upadkiem miasta. To pierwsze dokonało się 10 sierpnia 70 roku, ale w południowej części Jerozolimy (Miasto Górne i Dolne) walki trwały aż do 8 września i tę datę należy uznać za moment ostatecznego zdobycia miasta; zob. B.W. Jones, *The Emperor Titus*, London–Sydney 1984, s. 55, 209; Murison, s. 139–140; autorka podąża zapewne za M. Goodmanem, którego książkę (*Rzym i Jerozolima. Zderzenie antycznych cywilizacji*, Warszawa 2007, s. 25) przywołuje w wykazie wykorzystanej literatury; przyjął on datę wg Kasjusza Diona, czyli połowę sierpnia 70 roku;

s. 72 — „Wespazjan mógł [...] przyznać *tryumfy* za dokonane zwycięstwa” → odbył się tylko jeden triumf (= uroczysty wjazd do Rzymu w pochodzie triumfalnym, jako nagroda za odniesione zwycięstwa w kampanii wojennej), celebrowany w czerwcu 71 roku, przyznany (przez senat!) Wespazjanowi i Tytusowi; w okresie Cesarstwa zaszczyt ten zarezerwowany był tylko dla cesarza i jego najbliższej rodziny;

s. 73 — „*Sacrowira*” → *Sakrowira*;

s. 74 — „W konsekwencji [...] powstania Cywilisa spustoszone znaczne obszary kraju. Stało się to dodatkowym bodźcem dla plemion germańskich, kontynuujących swoje najazdy, sięgające coraz bardziej w głąb cesarstwa” → na tę „kontynuację” trzeba było poczekać aż do wojen markomańskich (167–180), zresztą nie dotknęły one terenów nadreńskich; trudno więc uznać Cywilisa (po blisko stu latach) za jej inspiratora; „*tą* wypróbowaną [...] taktykę” → tę; „do III *wielu*” → wieku;

s. 75 = „rzymski generał” (por. też s. 76, 77, 79) → niepotrzebna (za literaturą angielskojęzyczną) modernizacja: dowódca, wódz, głównodowodzący;

s. 76 — „namiestnik Galii *Lugduneńskiej*” → Lugduńskiej; *Gentulikus / Gentulicus* → Getulikus / Gaetulicus (zob. PIR² C 1391); Heliwidiusz *Pryska* → Helwidiusz Pryskus (Helvidius Priscus); „z plemienia *Tereweów*” → Trewerów;

s. 77 — „w prowincji *Gorenje*” → ciekawe, co to za prowincja?, por. — dla odmiany — s. 75: „twierdza *Gorenje*” (?); Lucjusz *Cesseniusz* Petus (Lucius Caesennius Paetus) → Cezeniusz: zaproponowana przez autorkę wersja polska imienia nie odpowiada łacińskiemu oryginałowi (Caesennius); Seweryn Hammer przyjął ‘Cezeniusz’ (zob. Tac. ann. XV 6), dzisiaj akceptowana jest forma ‘Cezeniusz’ (przez jedno *n*, jak na przykład Panonia, a nie *Pannonia*), skąd jednak wersja ‘Cesseniusz’?; wydaje się, że Agnieszka Bartnik przejęła ją — bezkrytycznie — z podręcznika M. Cary’ego i H.H. Scullarda, co zapewne jest błędem tłumacza tej książki⁴⁷; „namiestnik *Moesi*” → Mezji;

s. 78 — Aulisa Palucjusza → Aulusa Plaucjusza;

s. 79 — *Valerius Asiatic* → Valerius Asiaticus;

s. 80 — oppidum plemienia *Alloborgów*” → Allobrogów.

Rodzi się oczywiście pytanie, czy tak szczegółowa recenzja jest potrzebna, czy też może jest to przysłowiowe czepianie się drobiazgów. Tyle że nie są to drobiazgi. Tak duże nagromadzenie błędów spowodowało bowiem, że książka stała się całkowicie nieprzydatna, a przy tym sprawia wrażenie swoistego *curiosum*. Powyższe uwagi powinny wywołać, miejmy nadzieję, ogólną refleksję nad odpowiedzialnością za drukowane słowo i nad rzetelnością badawczą. Scripta manent...

⁴⁷Cary, Scullard (jak wyżej, przypis 17), tom II, s. 109, 692; o Lucjuszu Cezeniuszu Petusie zob. PIR² C 173.